

Қ.С.АНАРБАЕВ

тарих ғылымдарының кандидаты

Қазақстан инженерлік-педагогикалық Халықтар Достығы университеті

**ҰЛЫ ДАЛА КӨШЕЛІ ТАЙПАЛАРЫНЫҢ КӨНЕ ЖӘНЕ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ
НАНЫМ-СЕНІМДЕРІНДЕГІ ТАРИХИ САБАҚТАСТЫҚ МӘСЕЛЕСІ
(«Кодекс Куманикус» (XIII-XIV ғ. басы) жазба ескерткіші
материалдары бойынша)**

Мақалада жалпы адамзаттық мифтерде көрініс беретін кейбір дүниетанымдық жайттарға, ерте және ортағасырлық түрік халықтарындағы наным-сенімдерде көрініс беретін тарихи сабақтастықтарға назар аударылған. Автор ерте дүниелік наным-сенімдердің іздерін бүгінгі күнмен байланыстырушы ортағасырлық жазба жәдігер материалдары арқылы көрсетуді мақсат еткен.

Кілт сөздер: Көшпелілер өркениеті, Кодекс Куманикус, діни терминдер, миф.

Тарихи, философиялық әдебиеттерде «Көшпелілер өркениеті» туралы ой-шікірлердің айтыла бастағанына біршама уақыт болды. Алайда, бұл шікірді жақтаушылардың келтіретін дәлелдері бола тұра дүниежүзілік мәдениеттану мен тарих ғылымы саласында өз орнын әлі күнге толықтай таба алмай келеді десек қателеспейміз. Әлемдік тарихи ой-шікірлерді алмағанда, сол көшпелілердің тарихи мұрагерлеріміз деп санайтын халықтар өкілдерінің де осы өркениеттіліктің байқалған белгілерін аршып алып, ғылыми талдаудан өткізе келе өздерінің келешегіне пайдалану бағытындағы жұмыстар өте кенжелеп келе жатқан мәселелер қатарында деп санаймыз.

Сол «Көшпелілер өркениетінің» тікелей мирасқорларының бірі және бірегейі түрік халықтары екенін көзі қарақты зерттеушілердің көбі мойындай бастағанына да біршама уақыт өтті. Алайда солардың арасында көшпелілерді тек «қиратушылар, жабайылар» т.б. жағымсыз сипатта ғана көретін зерттеушілерге еуропацентризмнің әсері де жоқ емес. Ал еуропацентризм бастауы сонау көне «грек-рим дәуірі» аталатын кезеңнен бастау алып, күні бүгінге дейін бар, өзіндік зерттеу объектісі мен методологиясы жақсы жолға қойылған дүниеге көзқарас жүйесі десе де болады. Осы жүйеге негізделген тарихты оқып үйренген бірнеше буын ұрпақтар «өз жөргегінен жерінгенін» айтып жатудың өзі артықтау. Ендігі мақсат тарихи сана арқылы өз-өзін құрметтей алатын, өз тарихының тереңіне бойлай білуді ойлай алатын ұрпақтар тәрбиесі үшін керекті жұмыстардың басын ашып алу мен бүгінгі заман талаптарын ескере отырып, тарих пен дүниетанымдардың ортақ

тұстарын бағамдай алатын, сол арқылы «адамзат» деген атты бағалай алатын жаңа тұрпатты ел болуға ұмтылу деп білеміз. Ол үшін барлық қоғамдық ғылымдар мен жаратылыстану ғылымдарының жаңалықтары негізінде «өзін-өзі тануға» үнемі құштар ұлт болуды қамтамасыз ететін жайттарға назар аудару керек. Бұл орайда бабалардан қалған немесе сол бабаларымыз туралы жат жұрттықтар қолымен жазылған жазба жәдігерлерді жаңаша, ең бастысы ғылыми негізде пайымдай білуге ұмтылғанымыз дұрыс.

Зерттеушілер арасында ежелгі мифтерде кездесетін «Кентавр» бейнесі, яғни басы адам, денесі жылқы жұмбақ жануардың да сол көпшелі бабаларымызға қатысы бар екенін айтқандар да жоқ емес. Сол бейне арқылы бабаларымыздың айтпақ ойы «...егер басың болмаса, қалған денең жануар» деген ойға саятындай. Ал ондай жұмбақ бейнелердің адамзаттық аңыздарда аз еместігі байқалады. Кейде оларды қысқа қайырып, тотемдік нанымдармен ғана байланыстыра саламыз. Ал тереңірек талдай түссек кейінгі монотеистік діндерде келтірілетін әпсаналар мен кейбір халықтардың дүниетанымдарында тарихи сабақтастықтар ізі байқалатындай көрінеді. Біз өз зерттеуімізде жалпы адамзаттық мифтерде көрініс беретін кейбір дүниетанымдық жайттарды ерте және ортағасырлық түрік халықтарындағы наным-сенімдерде көрініс беретін тарихи сабақтастықтарына тағы бір қырынан назар аударуды мақсат еттік.

Ерте кезең мен бүгінгіні жалғастырушы уақыт ортағасырлар деп қарасақ, бүгінгі қазақ халқы әлемдік ортағасырлар тарихында көп жағдайларда «қышпақтар» ортақ атаумен көбірек белгілі болғаны рас. Қазақ тілі қышпақ тілінің бір бұтағы деп қарасақ, ортағасырларда сол қышпақ тілінде жазылған жазба ескерткіш «Кодекс Куманикус» материалдарында сақталған деректердегі наным-сенімдерге қатысты материалдардың құндылығы байқалады. Біздің жұмыстың мақсаты да ерте дүниелік наным-сенімдердің іздерін бүгінгі күнмен байланыстырушы сол ортағасырлық жазба жәдігер материалдары арқылы көрсету болмақ. Жәдігерде дүниетанымдық маңызға ие терминдермен қатар, тотемдік сенімдерге тән сөз тіркестері, аңдар, құстар, төрт түлік атаулары мен діни наным-сенімдерге қатысты терминдер орын алған. Мысалы, «тәңірі», «қам», «бүгі», «су сығыр», «шеріште» т.б. терминдердің тарихи сабақтастықтарда жәдігерде көрініс беруі арқылы ортағасырлық қышпақтардың төл дүниетанымы мен діни наным-сенімдеріне қатысты бірқатар жайттар айқындала түседі.

«Кодекс Куманикусте» діни терминдер арасында ең басты термин «Тәңірі» атауы екені анық. Бұл атаудың өзі ежелгі түркілердің «жоғарыдағы бір жаратушы туралы» ұғымдарымен тарихи сабақтастықта екені көрінеді. Тарихи деректерге қарағанда Түріктер өздерін «тәңіртекті халық санағаны» байқалады. Ежелгі дәуір тарихшысы Геродот жазбаларында келтірілген аңыздардағы скифтердің «тәңіртекті», яғни Зевстің баласы Тарғытайдан

тарауы немесе сол аңыздардың бірінде скифтерді Геракл балалары ретінде түсіндіргені туралы айта кеткен жөн сияқты. Соңғы аңызда Гераклдың алыс жерлерге барғаны, онда пері қызымен үйленгені айтылады. Сол перінің қызынан туған үш баласының бірі Скиф болғаны, аңыз бойынша Геракл еліне қайтар мезгілде «оның мұндағы елінің билігіне кім иелік етуі керек?» деген сүйген жарының сұрағына «үш баланың қайсысы менің садағымды тарта алса сол иелік етсін» деген жауабы бар. Одан тараған елдің кейінгі ортағасырлық деректерде аталатын «садақшылар елімен» қаншалықты байланысы бар екенін зерттей түскен дұрыс болар еді деп санаймыз.

Осы орайда, аталған мәселелерді пайымдай түсуге көмек боларлық пікірлердің арасынан Байбота Серікбайұлының *«Геродот көшпелілердің сыйынған құдайын білмегендіктен (мүмкін алғашқы еуропацентризмнің ықпалымен әдейілеп тастап кеткен. Автор.) Тарғытайды грек құдайы Зевстен таратып отырғанын айта келіп, ежелгі ғұндардың санасындағы «Көк пен жерден жаратылып, Күн мен Айдың құдіретімен таққа отырған хуннудың Ұлы шанью»* (Н.Я. Бичурин), ортағасырлық түріктердің де өздерінің «тәңіртекті» екенін сезінгенін немесе солай санағанын Күлтегін жазбасындағы *«Теңірі тег теңіріде болмыш»*, Білге қаған жазбасындағы *«Теңірі тег теңіріде йаратмыш»* деген жолдардағы сан ғасырлық сабақтастықтарға тоқталған [1, 368]. Ассириялық жазбалар аудармалары бойынша алынған деректердегі «тиграхауда» атауы сақтардың «құдайдың садақшылары» деген мағынаға ие екенін көрсеткен зерттеушілер бар [2, 7]. Сонымен бірге зерттеушінің пікірінше корейлердің де ескі аңыздары бойынша ежелгі Чосон жұртының «шығыс садақшылар» деп аталуы, олардың да арғы аталары Аю әйел мен Көк тәңірінің ұлы саналатын Тангун атты ұлдан тарататыны ойландырады. Зерттеуші Тангун атауының өзін «Таң», яғни аспан және «гу», яғни адам деген сөздердің мағынасынан деп қарастырады [2, С.370]. Дегенмен автордың «шығыс садақшылардың» қатарында емәк тайпасының аталатыны туралы, оларды ортағасырлық кимектермен байланысты қарастырған мағлұматтары мен пікірлері келешекте арнайы түріктану ғылымы аясында мәселені тереңдете зерттеуді қажет ететін мәселелердің бірі деп санаймыз.

Шындығында да Түріктердің өздерін тәңірдің ерекше назары түскен жұрты ретінде санайтыны Күлтегін жазбаларындағы сөздерден анық байқалады. *«Жоғарыда көк тәңірі, төменде қара жер жаралғанда, екеуінің арасында адам баласы жаралған. Адам баласын басқаруға ата-бабам Бумын қаған Істемі қаған отырған. Отырып, түркі халқының елілік, заңын ұстай берген, иелік еткен»* деген мәтіндер соның айғағы бола алатындай (Күлтегін жазуы. 1-қатар F. Айдаровтың нұсқасы.).

Осы ұғым ислам діні кең тараған түріктер арасында да исламдық сипаттармен астаса көрініс береді. Мысалы Махмұд Қашқари жазбаларында:

«... Ұлы Тәңірі: «Менің бір тайпа қосыным (әскерім) бар, оларды күншығысқа орналастырдым. Бір ұлысқа ашуланып, назалансам түріктерді соларға қарсы саламын» депті » деген жолдар арқылы ортағасырлық түріктердің өздерін Жаратушының сардарлары ретінде санаған дүниетанымдық түсінігі болғаны байқалады [3].

Өзге жұрттарда да ежелгі ғұндарды және кейінгі түріктерді «Жаратушының жазалаушы қамшысындай қабылдағанын» көрсететін тарихи деректер аз емес. Мысалы, ғұн патшасы Аттилаға «бич божий», яғни «құдайдың қамшысы» деген лақап атау берген ортағасырлық христиан елі жазбагерлері де «көшпелі тайпалар шабуылдарын» «құдайдың алдында өздері жасаған күнәлары үшін келген жаза ретінде» түсіндіретіні бар. Мысалы армян деректерінде де дәл осындай жағдайлар болғанын көрсететін мағлұматтар аз емес [4, 66; 125].

Жалшы түріктерде ортақ «Бір Жаратушы» туралы туралы ойдың іздері болғаны байқалады. Ол «Көк Тәңірісі» деген ұғымға жинақталған сияқты. Ортағасырлық жазба ескерткіш «Кодекс Куманикусте де» құман-қышпақтардың араларында тарай бастаған христиан дініндегі «Құдай» немесе «Бір Жаратушы» ұғымын «Тәңірі» деген атаумен беруі де осы сабақтастықты көрсетеді. Мысалы, “КК”-тегі “тәңірі” атауы, тек христиандық *бог* сөзінің баламасы ретінде ғана емес, олардың бұрынғы діни наным-сенімдерімен сабақтастықтар ізін байқатады. Тәңірі туралы сенімдер тек тілдік материалдарда ғана емес, таңбалық сипаттағы танымдарында да орын алған. Зерттеуші ғалым Аманқос Мектептегі «Таңбағану ілімі және ұлттық идея» атты мақаласында көне түркілердің шеңбер таңбасы «Көк Тәңірілік таңбамен» байланыстыра қарай келе, қазақ халқындағы «тасбақаның» аузындағы шөпті алған адамның өмірде жолы болады, бағы жанады деген сенімдердің жұмбағы көп, сондықтан тамырларына терең үңілу керектігін және бұндағы тасбақаның «тәңірі» ұғымына байланысы бар деген пікірі бар [5, 81; 88] Шындығында да сондай нанымдар болса керек. Ортағасырлық жазба жәдігер «КК»-тегі қырық бірінші ретпен берілген “... tengirdan tusgen tokmasik, dort ayakli maumasik. Ol kirpi” (яғни «Тәңірден түскен томпашық, Төрт аяқты маймашық» пешпуі: *кірпі* А.Қ.) деген жұмбақта да қышпақ-құмандардың наным-сенімдерінің осындай көне дүниетаным, сенімдермен сабақтастықтарының іздері байқалатын сияқты [6]. Тәңірлік таңбалармен кіршінің өзара ұқсастығы туралы олар білген нәрсесін жұмбақ етіп жасырып отыр деп ой түйіндеуге болатындай.

Жәдігерде *бақсы, шаман, қамлық* сияқты терминдер құмандардың монотеизмге дейінгі наным-сенімдері туралы мағлұматтар береді. Адамдардың құдайлық күштермен «қарым-қатынасындағы» аралық міндеттер қоғамдағы ерекше топтың – шамандардың қолында болды, ал шамандар ертедегі түрік мәтіндерінде *қам* деп аталған. Шамандар, сәуегейлер, емшілер, «құдайдың қалауын» жариялаушылар болған. “КК”-тегі

қам, “қам, ол қатын дір” деген тіркестер бақсылық, шамаңдықты негізінен әйелдер жасаса керек деген тұжырымға әкеледі.

Наным-сенім салт-дәстүрмен қатар көрінетіні белгілі. Құмандардың салт-дәстүрінен хабар беретін “КК”-те “сығыт”- қайғы, қасірет, “тул”-тұл әйел мағынасында айтылған сөздерді осы тұрғыдан алғанда маңызды деп санауға болады [7, 118, 129]. Көне түркіде Күлтегін ескерткішінде “сығыт” - жыры туралы айтылады [136, 505]. Бұдан оларда қайғы-қасіретте сығыттау немесе жоқтау айту дәстүрі, ал ері қайтыс болған әйел тұл атанғаны байқалады. Ортағасырлық Лаврентьев жылнамасында Игорь жорығы кезінде половец даласында “құстар шулап, аңдар ақырып, аққудың қаңқылы естілгені” туралы айтылған [8, 75]. Осы деректер олардың (құмандардың, қыпшақтардың - А.Қ.) тек тотемдік нанымдарынан ғана хабар беріп қоймай, жау шапқан елдің жылап-сықтағанын, яғни өлгендеріне жоқтау айтқанын байқатады. *Жоқтау айту дәстүрі* қазақ халқында осы күнге дейін сақталған. Бұл дәстүрдің Алтай халықтары арасында да бар екенін Л.П. Потапов еңбектерінен көреміз [9, 267].

Сонымен бірге ертедегі мифтерде жайдың түсуі «жаратушының қаһарымен» байланыстырыла түсіндірілген нанымдардың ізі ортағасырларда да болған және бүгінгі күнге дейінгі халықтық наным-сенімдерде қалмай келе жатыр. Ескерткіште көрсетілген *бүгі* - яғни әулие, *жай тасы*, *йақчы*-жайшы терминдері осындай ойларды одан ары бекіте түсетіндей [7, 56; 88; 89]. Ортағасырлық тарихи деректер олардың арасында жай тасымен жаңбыр жаудырғандардың да болғанын көрсетеді. Мысалы, Абу Дулаф кимектердің аспан әлемін бақылап, жай тастарын қолдану арқылы қалаған мезгілдерінде жауын жаудыра алатынын және бұл әдіс түркілер арасында кең тарағанын жазады. Сириялық тарихшы және жағрафияшы Абу-л-Фида (1273-1331) өзінің “Таквим ал-будан” (Упорядочение стран) деп аталатын еңбегінде: “құмандар астрологиямен айналысады, жұлдыздарды бақылайды және оларға табынады” деп жазады [10, 14; 23]. “КК” - те “йай” - жай тасы мен “йақчы” - жайшы туралы айтылған [7, 68]. Бұл деректер түркі тайпаларында кең тараған жай тасы арқылы жауын жаудыру жоралғысы “КК”-тің жазылу мезгілдерінде құмандарда қолданған деп санауға мүмкіндік береді. Бұл сенім мен әрекеттің тарихы Оғыз дәуірінен бастау алатыны және XIX ғасырдың соңына дейін кең түрде қазақ халқының өмір салтында да орын алғаны белгілі. Археологтар Отырар қаласының XVI-XVII ғасырларға жататын қабатынан табылған ромбы пішіндегі алты тастың бетінде бақа, жылан, тасбақа бейнелері және жіп өткізетін тесігі бар екеніне қарап, жай тасын халықтың қасиетті санап, мойнына тағып жүргені туралы пікірлерін айтады [11, 203, 208]. Бұл жайттар көне түркілік мәдениеттің белгілерінің кимек, қыпшақ дәуірінен өтіп, қазақ халқы мәдениетінде ұзақ сақталған сабақтастық барын байқатады.

“КК”-те кездесетін ондай материалдардың барлығына қатысты бір мақала төңерегінде сөз қозғау мүмкін емес екені анық. Біз өз зерттеуімізде сол терминдердің бірқатарына назар аударуды жөн санадық. Зерттеулер Ұлы Дала көшпелі тайпаларының көне және ортағасырлық наным-сенімдеріндегі тарихи сабақтастықтардың бар екенін көрсетеді. Олардың кейбірі күні бүгінге дейін халық арасында өз жалғастарын тауып келе жатыр деп айта аламыз. Рухани тамырларға үңіле түскен сайын бұндай сабақтастықтар маңызына мән бермеуге болмайды деп санаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Байбота Серікбайұлы Қошым-Ноғай. Тіл ұшындағы тарих. Алматы «Жазушы» 2003. - 496 б.
2. Григорьев В.В. О народе саках // Евразийский народ САКИ. Сборник. - Алматы, 2006. -248с.
3. М. Қашқари. Түрік сөздігі. I том Алматы «Хант» 1997. - 408 б.
4. «Орталық Азия мен Қазақстан тарихына қатысты армян деректемелері» (С.Құдасов пен Н.Базылханның аудармасында) Алматы «Дайк-Пресс» 2010. -248 б.+8 б. жапсырма.
5. Мектептегі А. Таңбатану ілімі және ұлттық идея // «Көне түркі жазуларының зерттелуі: бүгін мен болашағы» атты дөңгелек үстел материалдары. - Астана «Ер-Дәулет» 2004 ж. – 78-98 бб.
6. Kuun G. Codex Sumanicus. Budapest, 1981. – 395 p.
7. Құрышжанов Ә.Қ., Жұбанов А.Қ., Белботаев А.Б.. Куманша-қазақша жиілік сөздік. – Алматы: Ғылым, 1978. – 277 б.
8. Кудряшев К.В. Про Игоря Северского, про землю Русскую /Историко-географический очерк о походе И. Северского на половцев в 1185 года. – Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерство Просвещения РСФСР, 1959. – С. 94.
9. Потапов Л.П. Умай-божество древних тюрков в свете этнографических данных // Тюркологический сборник. - 1979. – С. 265-286.
10. Кумеков Б.Е. Арабские источники по истории кипчаков, куманов и кимаков VIII-нач. XIII вв.: АДД. – СПб, 1994. – С. 40.
11. Акишев А.К. О культе “дождевого” камня (джада, яда) // Проблемы изучения и охраны памятников культуры Казахстана. Тезисы докладов и сообщений научно-теоретической конференции. – Алма Ата: Наука, 1980. – С. 203-208.

РЕЗЮМЕ

В данной статье на основе материалов письменного памятника «Кодекс Куманикус» (XIII- нач. XIV в.) рассматривается историческая преемственность древних культов и средневековых религиозных верований кочевых племен Великой степи.

(Анарбаев Қ.С. Проблемы исторической преемственности древних культов и средневековых верований кочевых племен Великой степи)

SUMMARY

This article written on the basis of materials monument "Codex Cumanicus" XIII- XIV centuries continuity of the ancient cults and medieval religious beliefs of the nomadic tribes of the Great Steppe.

(Anarbayev K.S. Problems of historical continuity of ancient cults and beliefs of medieval nomadic tribes of the Great Steppe)

ÖZET

Makalede genel olarak insanlık mitolojisinde görülen dünyagörüşüne, inançlarına ve onların devamlılığına büyük yer ayrılır. Yazar eski inançların günümüzdeki izlerini örneklerle göstermeye çalışır.

(Anarbayev K.S. Göçmen Boyların Eski ve Ortaasır İnançlarındaki Tarihi Devamlılıklar)